

Farshid Jalalvand

APAN & FILOSOFEN

Evolutionära
svar på
filosofiska
frågor

fri tanke

Vad är meningen med livet?

FÖRFATTARES EGON ÄR sköra ting. Det är en sanning som arkeologiprofessorn Oscar Montelius bittert fick erfara. I början på 1880-talet begick han det stora misstaget att på ett okänsligt sätt kritisera ett verk med den pampiga titeln *Svenska folket i helg och söcken, i krig och i fred, hemma och ute eller ett tusen år af svenska bildningens och sedernas historia* skrivet av en lovande tjänsteman verksam vid Kungliga biblioteket i Stockholm. Verket vände sig mot flera av Montelius favoritteorier – bland annat den om det svenska folkets genetiska renhet – varvid Montelius gick hårt åt författaren och de många små sakfel som arbetet innehöll. Men påhoppet straffade sig för professorn. Den unga författaren skulle nämligen snart visa sig vara en av Sveriges genom tiderna giftigaste polemiker.

I novellen *De lycksaliges ö* tog August Strindberg (1849–1912) en så gruvlig hämnd på sin kritiker att hans satiriska framställning av Montelius skulle plantera en artikel i Svenska Akademiens ordbok. En central del av arkeologiprofessorns forskning bestod i utvecklingen av en dateringsmetod för arkeologiska fynd kallad typologi. Den gick ut på att kategorisera till exempel stenyxor i serier genom noggranna studier av deras utseenden. I Strindbergs novell – förlagd till en öde ö där strandsatta svenskar med minnesförlust bygger upp en minikopia av dåtidens Sverige – börjar en del av öns nybildade överklass i brist på sysselsätt-

ning att ägna sig åt totalt meningslösa och »mer eller mindre idiotiska« saker. En öbo – karikatyren av Montelius – börjar samla knappar. Han utvecklar sedan ett vetenskapligt system som kategoriserar dessa: »zink, koppar, tenn, järn, ben, trä, 1 hål, 2 hål, 3 hål, 4 hål«. Därefter ansöker han om en professur i knappologi, som blir beviljad (»mera för att skaffa sysslolösa något knåp än för själva saken«) och lyckas göra ämnet obligatoriskt på ett av öns nyinrättade universitet. Uppenbart alltså vad Strindberg ansåg om den akademiska forskningen i Sverige.

Strindbergs satir riktade in sig på många företeelser: överklassens privilegier, förvaltningen av statliga medel och tillsättningsprocessen för universitetstjänster. Men det kvardröjande arvet blev knappologi – som i ordboken definieras som

lära(n) om knappar; skämts. eller föraktligt, om systematisering av obetydligheter (under inbillad vetenskaplighet)

Att Montelius professionella arbete i det kollektiva minnet kom att jämföras med »systematisering av obetydligheter« måste ha varit ett beskt piller för honom, speciellt då typologin än idag är en användbar metod inom arkeologisk forskning. En förnärad Strindberg var sannerligen en hänsynslös fiende.

Men i det större perspektivet innehåller *De lycksaliges* ö fler intressanta och psykologiskt klartänkta observationer. Strindberg visste intuitivt att uttråkade människor (exemplifierade av öns nybildade överklass) behöver sysselsättning – för egen del, men också för den sociala stabilitetens skull. Därtill stod det klart för honom att simpelt samlande av knappar inte är tillfredsställande nog. Han parodierar visserligen skapandet av klassificeringssystem över struntsaker, men själva beteendet – att söka skapa syfte med en uppgift – är något som verkar ligga djupare i oss. Kanske är det rent av biologiskt betingat.

För om man zoomar ut från Strindbergs fiktiva ö ser man snart att knappologi genomsyrar hela samhället. Byråkrater, jurister och forskare ägnar sig en hel del åt systematisering av saker som aldrig kommer att spela någon som helst roll för den största majoriteten av människor. Hobbysamlare katalogiserar sina mynt, frimärken eller stenar med mycket möda. Till och med min åttaårige son hyser en märklig fascination över att göra prydliga listor med poäng och egenskaper för sina lego-gubbar och Pokémonkort. Beroende på hur man definierar struntsaker skulle vissa (eller samtliga) av dessa fenomen kunna klassificeras som knappologi.

Vi måste alltså fråga oss: Hur meningslös är knappologin egentligen?

*

Vi föds, vi lever, vi dör. Däremellan hinner vi tänka en del på vad vi egentligen ägnar vår tid åt. Det är måhända svårt för den medvetna varelsen att nöja sig med att bara finnas och sedan inte; vi söker orsak, syfte, mening med existensen. Något som kan förklara varför vi är här, motivera oss genom livets kamper, trösta oss när tragedier inträffar, hjälpa oss att hantera döden. Visst kan inte allt vara förgäves?

För att handskas med dessa existentiella frågor har människan alltid vänt sig till sin superkraft: kreativiteten. Många har genom historien förklarat existensen genom att hitta på gudar och andra övernaturliga föreställningar som de sedan härlett livets mening ur. Dessa mäktiga gudar har behövt blidkas genom offergåvor eller krävt människan på efterlevnad av lagar. I utbyte belönar gudarna de gudfruktiga i jordelivet med välgång och i livet efter döden med paradiset. I andra fall har tänkare framlagt idéer om själens befrielse från själavandringens kretslopp genom tillämpning av metoder som leder till

rituell renhet. Dessa mytologiska föreställningar har genom tiderna fått stora genomslag för hur samhällen organiserats politiskt, socialt och juridiskt. De flesta nationalstaters lagkoder är än idag starkt färgade av majoritetsbefolkningens religiösa dogmer med avseende på bland annat äktenskap, sexualitet, straffrätt, abort och dödshjälp. Men det finns också exempel på egendomliga utfall av religiösa trosföreställningar. I antikens Persien, där statsreligionen zoroastrism förkunnade en evig kamp mellan ljusets och mörkrets herre, och där lögnen ansågs vara ett av mörkrets viktigaste redskap, straffades den som for med osanning med döden. Man får föreställa sig att middagsvärdar måna om sina gäster inte ofta frågade hur maten smakade i antikens Persien.

Men långt mer intressanta än de religiösa myterna är ansatserna hos olika tänkare som resonerat sig fram till livets mening. I det antika Grekland, där majoriteten av den tidiga filosofin skapades, verkade några av de mest framstående tänkarna som sökte svar på denna fråga.

*

Sokrates (470–399 f.Kr.) var antika Atens första filosofiska superstjärna. Han kan möjligtvis också ha varit antika Atens mest irriterande person. Den oförskämda filosofen, som beskrevs som kort, satt och särdeles ful, var övertygad om att gudomliga krafter sänt honom till Aten för att ansätta staden och göra medborgarna medvetna om sitt högmod och övertro på sitt eget kunnande. Vem älskar inte en kaxig främling som ska berätta för en allt man har fel om?

I bland annat *Sokrates försvarstal*, nedtecknat av Platon, framlade Sokrates sin livssyn. Han ifrågasatte hur meningsfull jakten på rikedom och makt var, när båda uppenbarligen korrumpierade människan. Sokrates hade en idé om att vår »odödliga själ«

besudlas av dessa saker. Han ville träda inför gudarna i livet efter döden med en själ som rensats från omoraliska fläckar. »Alla som ägnar sig åt filosofi på det rätta sättet... förbereder sig för en enda sak: att dö och vara död«, sa han i dialogen *Faidon*. Men till skillnad från ett strikt religiöst förhållningssätt till livet och moralen ansåg atenaren att man måste resonera sig fram till svar. I en känd passage i *Sokrates försvarstal* utbrister han att »ett liv där man inte ställer granskande frågor är inte värt att leva för människan«. Man kan då förmoda att Sokrates identifierade livets mening i det intellektuella sökandet efter djup kunskap, och utforskandet av vad som är rätt och fel, genom självreflektion och rationella argument. Ett filosoferande liv, helt enkelt.

Andra filosofer såg saken på andra sätt. När Sokrates akademiska barnbarn Aristoteles (384–322 f.Kr) i *Den nikomachiska etiken* tog sig an frågan om livets mening använde han en nästan vetenskaplig metod för att nå sin slutsats: greken dissekerade syftet med all mänsklig aktivitet. Vi utför arbetsuppgifter i syfte att tjäna pengar – i sin tur för att betala för livets förnödenheter – i sin tur för att... och så vidare. Genom att följa tanken till sitt logiska slut identifierade Aristoteles det syfte som inte tjänar något högre syfte, det vill säga det högsta syftet av dem alla, det främsta målet med tillvaron: *eudaimonia*. Det är ett ord som saknar en likvärdig motsvarighet i svenskan men som ungefär kan översättas till ett lyckligt, blomstrande eller kanske till och med stimulerande varande.

Enligt Aristoteles når människor *eudaimonia* genom att uppfylla sin fulla potential som just människa. Och det som är arketypiskt mänskligt, det som särskiljer oss från alla andra varelser, är vår unika förmåga att tänka rationellt. Därför är det lyckliga varandet enligt Aristoteles ett där människan lever ett liv tillägnat tänkandet, och det bästa politiska system är det som

erbjuder sina medborgare tillfälle till det. Det är anmärkningsvärt hur ofta filosofer finner filosoferande vara livets mening.

Allt sedan Aristoteles har alltså lycka, eller ett blomstrande varande, varit ett fast inslag i filosofiska diskussioner om livets mening. Men olika filosofiska skolor har erbjudit alternativa svar på hur man bäst uppnår det. Den kyniska skolan ansåg att man med hjälp av asketism kunde uppnå själv tillräcklighet och göra sig oberoende av begär efter förgängliga saker såsom rikedom, makt och ära. Friheten som uppstod i samband med det ledde till *ataraxia* – frid i sinnet – och därmed sann eudaimonia. En annan känd skola, stoicismen, anammade ataraxias centrala roll för eudaimonia, men förkastade kynikernas bortstötning av samhället. En stoiker uppnår istället ett stilla sinne genom att rationellt bemästra det som är inom ens kontroll och försonas med det som är bortom. Saker som död, sjukdom och lidande tas bäst med jämnmod när man genom meditativa reflektioner har kommit att acceptera deras ofrånkomlighet.

Epikurismen å andra sidan vände sig ifrån det karga förhållningssättet i jakten på eudaimonia. Enligt den epikurianska skolan uppnås ett lyckligt varande genom frånvaro av lidande och närvaro av njutning. Men dess kärnbudskap kan enkelt misstolkas. »Omfattningen av njutning når sin gräns i avlägsnandet av all smärta«, lyder en av grundaren Epikuros (341–270 f.Kr.) lärosatser, »inget är tillräckligt för den, för vilken det som är tillräckligt är för lite.« Ett bra liv är enligt epikurismen ett i vilket vänskap, välbehag och förnuft har framträdande roller, och där lidande, vidskepelse och oresonlig rädsla förkastas.

Men den kyrenaiska hardcore-hedonistiska skolan följde tanken om njutningarnas fördelar till ett absurt slut: de ansåg att njutningar, och inte eudaimonia, var det högsta goda, det vill säga det man bör ägna sitt liv åt. Utöver det ansåg de att inga objektiva moraliska rätt eller fel fanns – dessa var endast

skapelser av sociala konventioner och lagar – och därmed fanns inte heller omoraliska njutningar. Det var fritt fram att njuta. Man kan tillerkänna kyrenaikerna skapandet av »ultraegoism« som filosofisk inriktning då de var den antika skola som drog tanken längst om att egennyttan är den primära faktorn bakom människans alla handlingar. Och fastän deras skola inte blev särskilt varaktig tror jag inte det är osannolikt att den kan göra comeback som en populärfilosofisk ideologi för dagens hårdföra anhängare av kapitalistiska marknadsekonomiska principer.

*

I senantiken, i takt med kristendomens och islams segertåg över Eurasien, grep monolitiska religioner makten över frågan om livets mening. Hednisk filosofi som kunde bestrida religiösa tros-satser eller ifrågasätta den politiska makten förbjöds. Blind tro på religiösa institutioner hyllades som det moraliskt överlägsna; våld användes flitigt mot »omoraliskt« beteende. Visserligen införlivade den kristna kyrkan delar av Aristoteles och Platons metafysik som var kompatibla med biblisk dogm – framförallt teorierna om universums uppbyggnad och själens odödlighet. Men i övrigt försvann antikens filosofi från allmänhetens kännedom. I den islamiska världen satte teologen Al-Ghazali på 1000-talet punkt för det tidiga intresset för grekisk filosofi, då den enligt honom motsade några av nyckeltrossatserna inom islam. Kristna teologer etablerade liknande restriktioner i Europa. Allehanda inkquisitioner tog vid från 1200-talet och framåt. Religiös dogmatism hade i stort sett fritt spelrum mellan senantiken och tidigmodern tid.

Medeltidens människor – i alla fall de som hade möjlighet – fortsatte naturligtvis att ägna sig åt det människor alltid gjort: försöka ansamla makt, status och rikedom. Men den officiella